

Др МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

ПРОПАСТ ФРАЊЕВАЧКОГ МОНАСТИРА ГРАДОВРХА КОД ТУЗЛЕ И ПОРЕКЛО ИКОНЕ „ЦРНЕ ГОСПЕ“ У ФРАЊЕВАЧКОМ МОНАСТИРУ У БАЧУ

Све док нису настала велика гоњења хришћана у Турској, због њихових настојања за ослобођењем и учешћа у акцијама хришћанских сила против Турске, особито за време аустријско-турског рата 1683—1699, у Босни је био знатан број фрањевачких манастира. Многи од њих страдаће крајем 17. и у почетку 18. века.

У самој Тузли (некадашњој Доњој Тузли) су била некада два манастира: један у самој Тузли а други на Градоврху у близини града. Не зна се кад је био основан манастир у Тузли, који се помиње у 16. веку. Тако исто не зна се тачно ни када је основан манастир на Градоврху. Сем њих, био је фрањевачки манастир и у Горњој Тузли.

Фрањевци су напустили Градоврх 1688, а из Тузле су отишли 1690. Тузлански манастир био је наскоро обновљен, али само за кратко време: 1697. допустио је Дефиниториј Босне Сребрене фрањевцима св. Петра у Тузли да слободно иду у Шаренград и подигну манастир у Вођину, ако то није коме другоме на штету.¹⁾

Фрањевци са Градоврха отишли су у Бач у Бачкој и тамо обновили фрањевачки манастир, како се вели у рукописном летопису тога манастира (*Protocollum Conventus Bacsiensis F. F. Min. Obs. Provinciae S. Joannis a Capistrano*).

Један фрањевачки писац тврди да су из Градоврха кренула три свештеника и један фратар лаик у Славонију, а одатле у Бач.²⁾

Латински писан летопис фрањевачког манастира у Бачу износи како је у Бачу, по казивању, најпре био манастир темплара, који су заузели фрањевци 1300, затим кратку историју фрањевачког реда у Босни у средњем веку, а по спису фра Франциска Главанића. Сем манастира, по летопису, некада су

¹⁾ Ј. Јеленић: *Култура и босански фрањевци I* (Сарајево 1912) 136. — *Љетопис фрањевачкога самостана у Краљевској Сутјесци*. Гласник Земаљског музеја XXXVI (Сарајево 1924) 4—5.

²⁾ др. фр. Јуре Божитковић: *Критички испит пописа босанских викара и провинцијала (1339—1735)*. Фрањевачки вијесник XLII (1935) 128—129.

у Бачу биле још три цркве (католичке). И манастир и цркве су страдали. На стр. 23—24 Летописа записано је како је манастир у Бачу (после страдања) био најпре капеланија, онда резиденција, а пошто је опустео (post devastatinem) фрањевачки манастир Богородице од Милости Градоврх у Босни, премештен је у Бач, па су пресељени фрањевци прозвали резиденцију манастиром 1699. године и посветили Успењу Богородице. Даље се износи какво је било стање у манастиру кад су Турци напустили Угарску, како су га онда фратри обновили и доградили, цркву поправили итд. Турци су напустили Бач 1688. Босански фрањевци који су се склонили у Бач прогласили су своје ново боравиште манастиром 1699, дакле по свршетку рата 1683—1699.

Не каже се у Летопису, нажалост, тачно када су фрањевци који су раније били на Градоврху прешли у Бач, тј. да ли су тамо отишли одмах 1688. или су дошли коју годину доцније; 1697. коначно су напустили свој манастир и фрањевци у Доњој Тузли и прешли у Славонију.

II

Једна особита драгоценост у манастиру у Бачу доводи се у везу са пресељавањем фрањеваца из Градоврха. То је врло велика и врло лепа икона Богородичина, која је у великом поштовању код народа у Бачу и околини под именом „Црна Госпа“ (јер је Богородичин тен мрк) или „Радосна Госпа“. Икона, рађена на орахову дрвету, величине око 110×60 см, стоји на зиду у великом ходнику манастирском. Икона је чисто православног типа и одликује се тим да се је уметник потписао на њој:

СИЮ ИКОНУ ПИСА
ДИМА ПИСАЦ ЛѢТА
X ЗРЧВ (7192) ѿ РОСТВА
ХВА X АУПЕ 1685'

Судећи по имену, сликар је био Цинцарин или човек из данашње Македоније.

Утврђено је да је то једна од оних икона које су нарочито познате у Русији под називом „Умиљеније“: дата у бисти под мафорионом и нимбом, Богородица је погнула главу и, обема рукама, загрлила дете, које је милује ручицама и наслања свој образ на њега.³⁾

По предању које се одржава у фрањевачком манастиру у Бачу, ту икону су донели у Бач фрањевци из Босне. У фрањевачком манастиру на Градоврху заиста је била једна „чудотворна“ икона Богородице, која се помиње у једном писаном извештају из 17. века. Летопис манастира у Бачу, који је почет да се пише тек 1775, и о ранијим догађајима говори сасвим кратко,

³⁾ В. Петровић — М. Кашанин: Српска уметност у Војводини (Нови Сад 1927) 48.

не помиње уопште никакву икону која би била донета са стране, а једна тако знаменита ствар и догађај свакако да би нашли места у Летопису. Икона у Бачу је у великом поштовању у народу, али она се не сматра „чудотворном“. Значајно је да она није смештена у самој цркви него у манастирском ходнику, што упућује такође на то да она неће бити она из Градоврха; па и година њеног сликања је најјачи аргумент против предања: фрањевци у Градоврху нису у својој беди и у оно бурно време (ратовање 1683—1699) могли имати ни новаца да плате израду једне такве слике. Тиме се, ипак, не решава проблем: остаје и даље питање праве градовршке иконе и питање порекла Богородичине иконе у Бачу коју је радио Дима.

III

Некада је постојао фрањевачки манастир и у Зворнику који је страдао и напуштен међу првима: Турци су га розорили 1533. Напуштајући манастир, фрањевци су понели собом икону Богородице. У бегству их пресрео Турчин на коњу, који је копљем ударио у икону и то под око Богородичино. Са тог места, по легенди, потекла је крв, а сам нападач је страдао.⁴⁾ Носећи ту икону и други црквени прибор, фратри су дошли у Горњу Тузлу и ту се настанили. Не могавши ни ту опстати, преселе се на Градоврх, између Горње и Доње Тузле, где је на ненасељеном (напуштеном) месту била црква посвећена Богородици. Уз ту цркву подигао је 1541. католик Петар Suichius манастир, по одобрењу султана Сулејмана; у том манастиру су се сместили фрањевци. Манастир је пропао 1688, и фрањевци су преселили у Бач носећи незнатан прибор.⁵⁾

Фрањо Балићевић, који је постао бискупом у Босни 1598, кренуо је одмах у обилазак своје простране бискупије и о томе поднео извештај 1600. Балићевић каже да је био у Горњој Тузли где је нашао манастир и цркву Успења Богородице. У ту цркву долазе ради исцељења не само многи католици него и православни и муслимани. Одатле је отишао у Доњу Тузлу, 2 миље далеко од Горње, где су били црква и манастир св. Петра. Посетио је и Олово, где је била чудотворна икона Богородице (по казивању, рад св. Луке), која је чинила многа чуда.⁶⁾ Тим подацима су потребна нека објашњења. Изгледа да Балићевић уопште није био у Горњој Тузли, где у његово време није ни био више фрањевачки манастир. Фрањевачки манастир посвећен Богородици био је на Градоврху (478 м), брду на североистоку од Доње, а на западу од Горње Тузле и удаљен од Доње само 2,5 а око 5 км од Горње Тузле. Манастир је био близу пута из Доње

⁴⁾ Philippus ab Occhjevja: *Epitome vetustatum Provinciae Bosnensis* (Anconae MDCCLXXVI) 66—67.

⁵⁾ V. Greiderer: *Germania Franciscana II* (Oeniponte MDCCLXXVII) 222.

⁶⁾ др. Карло Хорват: Нови историјски споменици за повијест Босне и сусједних земаља. Гласник Земаљског музеја XXI (1909) 70—71.

у Горњу Тузлу. Према ономе што Балићевић каже о силном долажењу у манастир ради исцељења, очигледно је да се ради о Градоврху и о некој икони, коју он нарочито не помиње, као што чини код Олова.

Босански бискуп Никола Оловчић-Ограмић био је 10. децембра 1674. у Градоврху. Манастир је био готово напуштен: пошто је манастир био презадужен — дуговао 9.000 златника а на тај дуг плаћао 20% камате, — манастир је био стално затворен и у њему није нико становао. Само о празницима долазио је један фрањевац и служио у цркви, па одмах бежао да га не ухвате кредитори. У једном од три олтара у цркви била је „чудотворна“ икона Богородице.⁷⁾

Бискуп Оловчић не каже ништа поближе о изгледу и пореклу те иконе; он помиње једну „чудотворну“ икону Богородице и у Олову за коју каже да ју је сликао св. Лука.⁸⁾ На пола столећа пре тога, 1626, био је у Олову фра Атанасије Ђорђић (А. Georgiceo) који је изнео у свом опширном извештају да је у тај манастир, нема томе стотину година, доспела чудотворна икона Богородице из Зворника, рађена на дасци, она коју је гађао Турчин.⁹⁾

Биле су, дакле, у североисточној Босни истовремено две „чудотворне“ иконе Богородице у два различита фрањевачка манастира. Међутим, за те иконе се везује иста легенда, наиме и једна и друга се идентификује већ тада, у 17. веку, с једном иконом која је раније била у Зворнику. То значи да се већ у 17. веку није знало њихово стварно порекло, које је замрачила легенда. Могли су и фратри у једном манастиру дати да се изрази добра копија иконе из другог манастира.

Писци временски ближи догађају не кажу ништа о томе да су фратри, напуштајући Градоврх, понели и чувену икону из тог манастира или да су је донели у Бач. Прва вест о томе се налази 1830. код Грге Чеваповића, хроничара фрањевачке капи-странске провинције, који каже да је самостан у Бачу 1688. повећан оцима из Градоврха — а то није тачно, јер су они дошли у место где у тај мах није било фратара — и да је постао углед-нији доношењем „чудотворне“ иконе.¹⁰⁾

Барбарића је интересовала и судбина градовршке иконе. Пошто је и лично видео у манастиру у Бачу икону на дасци коју је радио сликар Дима, закључио је да нема никаквог доказа да је слика из Градоврха донета у Бач и да слика у Бачу није ни оригинал ни копија оне у Градоврху, која је, према ранијим

⁷⁾ Јулијан Јеленић: Споменици културнога рада босанских фрањеваца (1437—1878). Старине XXXVI (Загреб 1928) 150.

⁸⁾ Нав. дело 139.

⁹⁾ М. В. Ватинић: Њеколико прилога к босанској црквеној повиести. Старине XVII (Загреб 1885) 119—122.

¹⁰⁾ В. Младен Барбарић: Још једна знаменита слика Мајке Божје чудотворне. Фрањевачки вијесник XLIII (Београд 1936) 301—202; — Бач, цртице за његову повијест. Нав. часопис и година 170—171.

описима, представљала рођење Христово. Па ипак, Барбарић узима да је слика у Бачу зворничко-градовршка, а да ју је Дима само прерадио.¹¹⁾

Стварно се, дакле, не зна шта је било са Богородичином сликом на Градоврху, која је била у тако великом поштовању у 17. веку. Она је изгубљена или негде загубљена; сигурно је и то да она није доспела у Бач. Да је таква знаменитост донета у Бач, не би о тако чему ћутао летопис Бачког манастира*).

Поред Димине слике Богородице, М. Барбарић помиње да је у манастирској библиотеци видео и једну „Црну Госпу“ на платну.¹²⁾ Ја се не сећам те „Црне Госпе“, иако сам дуже радио у тој библиотеци а знам да и у манастиру и становништво Бача Димину слику зову „Црном Госпом“.

Икона коју је радио и на којој се потписао Дима није и не може бити градовршка икона, па неће бити ни да је то даска од градовршке иконе. Зар би фратри у Градоврху или у Бачу допустили једном шизматику да прерадом сасвим преиначи једну тако велику драгоценост? Сигурно не. Та икона није могла настати у Градоврху 1685. с обзиром на прилике које су тада владале у том манастиру. А да су градовршки фратри понели своју знамениту икону, тако значајну чињеницу поменуо би бар неки од поузданих извора. И, још нешто: да је та икона из Градоврха донета или да је она прерада или имитација оне из Градоврха, не би она била у манастирском ходнику него би била на угледнијем месту у самој цркви.

Богородица коју је сликао Дима је икона православног типа. То је икона типа „Умиљеније“. Народ је зове у Бачу „Црном Госпом“. У Босни су по православним црквама и приватним кућама честе иконе које се зову „црна Богородица“ или „Арапка“. Чињеница да је та икона типа „Умиљеније“ могла би говорити да је икона била на Градоврху, јер је та црква била посвећена Богородици „од Милости“. Али већ поменуте чињенице говоре против тога. Па и величина иконе говори против тога: икона висока 110 см и веома тешка није се могла лако носити у бегству.

Па одакле је и како је та икона Димина доспела у бачки фрањевачки манастир? Није ништа необично да култних и ритуалних предмета православног типа има у католичким црквама и обратно. Не смета ни Димина ћирилица: босански фрањевци су се у 17. веку увелико служили и сами ћирилицом.

Димина икона је могла доспети у фрањевачки манастир у Бачу само на један од ова два начина: или из православне цркве у Бачу или као заоставштина од неке изумрле породице која је раније била православна.

¹¹⁾ М. Барбарић: Још једна знаменита слика... 306—309.

* Легендом је обавијена и једна икона Богородице у капели у селу Липници код Тузле. Наводно је и та слика из Градоврха. Та је слика рађена на платну и на лицу Богородичину нема никаква знака од оштећења сечивом, што је било обележје оне знамените иконе у Градоврху.

¹²⁾ Пом. рад 306.

У Бачу је било Срба, и православна црква је била у непосредној близини фрањевачког манастира, уствари преко пута. У пописима становништва Бачке 1697, 1715, 1720, 1722, 1725/26, 1726, 1728, 1778 помињу се у Бачу многи становници који су очигледно Срби.¹³) Међутим, Срби су из Бача протерани и, као што је записано у Летопису манастира у Бачу, 1. јануара 1766, генерални викар Ј. Киш благословио је цркву и превео у бачку католичку парохију и у њој су отада служила два капелана (стр. 56). Доцније је та црква сасвим напуштена и срушена. У Бачу је било и угледних породица међу католицима које су биле православног порекла и неке од таквих су се сахрањивале у самој цркви фрањевачког манастира. Димина икона је, дакле, могла dospети на садашње место из те срушене цркве или из неке од изумрлих кућа српског и православног порекла. Пошто је то била велика хришћанска (а не уско-католичка) и уметничка вредност, сачувана је и смештена у ходнику.

Није вероватно да је та икона могла настати међу Србима у Бачу. Највероватније је да је она настала у неком граду негде на југу, где су 1685. били повољнији услови за живот, па је сеобом од 1690. или доцније доспела у Бач. И само име иконописца — Дима, карактеристично за јужне области — говори за то.

THE FALL OF THE FRANCISCAN MONASTERY GRADOVRH NEAR TUZLA (IN BOSNIA) AND THE PROBLEM OF ORIGIN OF THE ICON »BLACK VIRGIN« IN THE FRANCISCAN MONASTERY IN BAČ (IN VOJVODINA)

by Mil. S. Filipović

It is a legend that the Franciscan monks abandoning their monastery in Gradovrh near Tuzla (in Bosnia) carried the famous miraculous icon the Virgin, known already from the 16th century to the town of Bačka (in Vojvodina). There exists in the monastery in Bač a very esteemed icon of the Virgin, called the »Black Virgin«. The author established that the Black Virgin can not be the icon from Gradovrh, since the icon in Bač is a typical Orthodox icon, painted in 1685. A. D. and signed in Cyrillic letters by the painter Dimo, apparently an Orthodox painter of Slavic or Arumanian origin.

¹³ Д. Ј. Поповић: Срби у Бачкој до краја осамнаестог века. — Ж. Сечански: Пописи становништва Бачке током осамнаестог века. (Посебна издања САН СХСIII, Београд 1952) 241—247.